

◇ فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ

سال چهارم. شماره پانزدهم. بهار ۱۳۹۲

صفحات: ۷۸ - ۷۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۱/۸/۱۴ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۲/۱۲

بررسی نقش زنان در جنبش تنباکو

محمدرضا علم*

زهرا رضوی سوسن**

چکیده

جنبش تنباکو (۱۳۰۹ هـ.ق) قیام عمومی مردم ایران به رهبری حاج میرزای شیرازی در عهد ناصرالدین شاه و در اعتراض به واگذاری قرارداد توتون و تنباکو مشهور به قرارداد رژی است که به یک انگلیسی به نام ماژور تالبوت واگذار گردید. زنان به عنوان بخشی از جامعه در این قیام عمومی حضوری فعال داشتند. مقاله حاضر بر تبیین سهم زنان و بررسی علل حضور آنان در جنبش تنباکو است. چنین به نظر می‌رسد که مشکلات اقتصادی و افزایش آگاهی زنان از اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه در مشارکت فعال آنها در این قیام مؤثر بوده است، حضور و در بعضی موارد پیشگامی زنان در جنبش تنباکو، حمایت آنها از روحانیت و پیرویشان از فتوای مراجع تقلید و مبارزات مسلحانه آنها برای دستیابی به هدفشان که همان الغای امتیاز رژی بود و بیش از هر چیز به دلیل افزایش آگاهی‌شان از اوضاع سیاسی و اقتصادی جامعه و انگیزه‌های مذهبی صورت گرفت در پیروزی جنبش تنباکو نقشی بسیار تعیین کننده و مؤثر داشته است. تحقیق حاضر پژوهشی نظری و روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است.

کلید واژگان: جنبش تنباکو، زنان.

* دانشگاه شهید چمران، دانشیار گروه تاریخ، اهواز، ایران. (نویسنده مسئول: Mralam36@yahoo.com)

** دانشگاه شهید چمران، کارشناسی ارشد گروه تاریخ، اهواز، ایران.

مقدمه

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در عصر ناصرالدین شاه به واسطه بحران های ناشی از جنگ های ایران و روس، ظلم و ستم های کارگزاران حکومتی و بویژه افزایش مالیات ها بسیار آشفته بود و این عوامل به مرور زمان به نارضایتی عامه مردم منجر گردید. حکومت قاجار برای گریز از این اوضاع نابهنجار اقتصادی و پر کردن خزانه دولت به واگذاری امتیازات بسیار به کشورهای انگلستان و روسیه پرداخت که این امر نیز به نارضایی عمومی دامن زد. یکی از این امتیازات قرارداد توتون و تنباکو معروف به قرارداد رژی است که در تاریخ ۲۸ رجب ۱۳۰۷ هـ ق مطابق با ۲۰ مارس ۱۸۹۰ میلادی به امضای ناصرالدین شاه رسید. بر اساس مفاد این قرارداد که انحصار خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران در بازارهای داخلی و خارجی به مدت پنجاه سال در ازای پرداخت سالانه ۱۵ هزار لیره استرلینگ و یک چهارم سود خالص به شاه، به ماژور تالبوت^۱ واگذار گردید. روزنامه اختر با آگاهی از حق انحصار تجارت خارجی تنباکو که شرکت رژی از عثمانی در ازای پرداخت ۶۳۰ هزار پوند به دست آورده بود به افشای مضرات قرارداد رژی پرداخت. با افشای این قرارداد اقشار مختلف جامعه بانگیزهای متفاوت به رهبری روحانیت که به واسطه مسائل عرفی و مذهبی نفوذ بسیاری در میان مردم داشت بر ضد این قرارداد قیام کردند. در پی اعتراضات مردم و علماء، شاه در تاریخ ۱۶ جمادی الاول ۱۳۰۹ هـ ق ناچار به لغو قرارداد رژی گردید و مبارزات مردم به نتیجه رسید (اعتماد السلطنه ۱۳۴۵، صص ۹۰۲ و ۹۰۳). زنان نیز به عنوان بخشی از جامعه در این قیام حضوری فعال داشتند اما این حضور در اکثر منابع مربوط به این دوره کم رنگ جلوه داده شده یا اصلاً به آن اشاره نشده است لذا این سؤال مطرح می شود که چه عواملی سبب مشارکت آنها در این جنبش گردیده است. پس از گردآوری اطلاعات و بررسی داده های تاریخی به نظر می رسد که مشکلات اقتصادی و افزایش آگاهی زنان از اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه در مشارکت فعال آنها در این جنبش مؤثر بوده است. بنابراین هدف این تحقیق تبیین سهم زنان و انگیزه مشارکت آنان در جنبش تنباکو است جنبشی که اکثر تاریخنگاران ایران دوره معاصر آن را نقطه آغازی برای انقلاب مشروطه دانسته اند که ۱۵ سال پس از آن رخ داد.

زنان و جنبش تنباکو

مصرف تنباکو و توتون در مظاهر زندگی زن و مرد عصر قاجار به دور از اختلاف طبقاتی میان آنها، در مهمانی ها و جشن ها، مسافرت و خروج از خانه نمود بسیار داشت حتی در مراسم تعزیه و سوگواری هم استفاده می گردید. در سفرنامه های اروپائیان به استفاده بیش از حد تنباکو و جایگاه آن در زندگی ایرانیان اشاره گردیده است (سرنّا، ترجمه سمعی، ۱۳۶۳، صص ۴۹ و ۵۹ و ۱۸۷ و ۲۰۳) اوج مبارزات سیاسی زنان پیش از انقلاب مشروطه در این جنبش مشاهده می شود اگر چه مشارکت آنان در جنبش تنباکو نخستین حرکت سیاسی زنان بر علیه حکومت قاجار به شمار نمی آید اما نقش آنان در تقویت و پیروزی آن حائز

۱. G.F.Tallbot

۲. serna

اهمیت است. حضور زنان در این مبارزه مانند هر واقعه سیاسی دارای زمینه ها و عللی است بنابراین شناخت وضعیت و جایگاه زنان در جامعه و آگاهی از فعالیتهای اجتماعی و اقتصادی آنان بی شک در بررسی علل یا انگیزه های شرکت آنها در این مبارزه مفید خواهد بود. اوضاع و شرایط زندگی زنان در این زمان بواسطه سنت ها و تعصبات غیر منطقی بسیار اسفبار بود (دلریش، ۱۳۷۶، ص ۱۸۰) زنان می توانستند آزادانه در مراسم های عزاداری، روضه خوانی و تعزیه شرکت کنند و به صورت آشکار مخالفتی برای حضور شان در جامعه وجود نداشت. وظیفه زن در خانواده بیشتر پختن غذا، نظافت و تربیت فرزندان بود علاوه بر این بواسطه انجام فعالیت های تولیدی و کشاورزی نقش مهمی در معیشت خانواده ایفا می کردند. یکی از وظایف زنان در خانواده که در زمره فعالیت های اقتصادی آنها قرار می گیرد تهیه مواد غذایی و وسایل مورد نیاز خانواده از بازار بود. زنان گاه از مشاوران مهم شوهران خود در امور خانوادگی و اقتصادی به شمار می رفتند و حتی در غیبت شوهران خود عهده دار امور مربوط به املاک و خانواده می گردیدند (معتضد، کسروی، ۱۳۷۹، ص ۲۲۷) فعالیتهای فرهنگی آنها محدود بود و دختران از طریق مکتب خانه ها موفق به آموختن سواد می شدند بروگش^۱ در سفرنامه خود، سفری به دربار سلطان صاحبقران بیان می کند که زنان مکتب دار که بیشتر همسران مکتب داران مرد هستند دختران رادرس میدهند (بروگش، ترجمه کردبچه، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۱۸۰) اعزام دانشجو به کشورهای اروپایی و مسافرت اروپائیان به ایران نقش مهمی در رشد آگاهی سیاسی مردم داشت، در این میان زنان نیز به دلیل حضور در جامعه با شیوه زندگی بانوان اروپایی که با همراه همسران خود آزادانه به سفر می رفتند آشنا شدند. آگاهی آنان از شرایط زندگی زنان اروپایی در مقایسه با شرایط زندگی خود شان در کتاب معایب الرجال نوشته بی بی خانم استر آبادی نمود یافته است (جوادی و دیگران، ۱۳۷۱) نویسنده این کتاب را در پاسخ به کتاب تأدیب نسوان که نویسنده آن از شاهزاده گان قاجار می باشد و دفاع از شخصیت فکری و ارزشهای اخلاقی زنان همزمان با جنبش تنباکو تألیف نموده است. در عصر ناصرالدین شاه چندین تظاهرات توسط زنان علیه این پادشاه صورت گرفت، یکی از این تظاهرات در اصفهان و به دنبال گران شدن قیمت مس انجام گرفت، آنان با تظاهرات اعتراض آمیز خود باعث شدند تا از قیمت مس کاسته شود (آزاد، ۱۳۶۲، ص ۳۵۸) بارزترین شکل فعالیتهای اقتصادی زنان یعنی وظیفه خرید مایحتاج خانواده و همچنین حضور آزادانه زنان در مساجد، مراسم های مذهبی و عزاداری بیشترین اهمیت را در زمینه شرکت آنان در فعالیت های سیاسی داشت. در سال ۱۳۰۲ هـ ق در زمان بازگشت ناصرالدین شاه از عشرت آباد زنان سرراه شاه را گرفته و از گران بودن قیمت نان شکایت کرده بودند، به گفته اعتماد السلطنه در سال ۱۳۰۹ هـ ق نیز باز «زنان بازاز گرانی نان شکایت کرده اند» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۵، ص ۹۰۵) اعتراض زنان به گران شدن قیمت نان در سال ۱۳۰۹ هـ ق خود دلیل آشکاری بر اوضاع نابهنجار اقتصادی مردم ایران در زمان واگذاری قرارداد رژی به تالبوت بود، با انتشار خبر این قرارداد اقشار مختلف جامعه با آگاهی از تبعات آن که در آغاز اعتراض به واگذاری یک قرارداد اقتصادی بود به اعتراض پرداختند. در کانونهای اصلی این قیام یعنی تبریز، شیراز و تهران حضور و مشارکت زنان بسیار چشمگیر بود، به نظر می رسد به دلیل

موقعیت جغرافیایی و اهمیت تبریز در ارتباط با استانبول نخستین بار مردم این شهر از انعقاد قرارداد آگاه شدند و قیام علیه قرارداد تنباکو از این شهر آغاز شد. بیشتر قیام کنندگان تبریزی از طبقات پایین جامعه بودند. زنان تبریز به رهبری زینب پاشا در این قیام حضور داشتند (سرداری نیا، ۱۳۷۷، ص ۶) در جریان قیام مردم تبریز برای نشان دادن اعتراض خود به انعقاد این امتیاز اقتصادی اقدام به بستن بازار نمودند زیرا بستن بازار به عنوان یک مرکز تجاری در پیروزی جنبش اهمیت بسیار داشت، پس از چند روز نیروهای دولت در صدد گشودن بازار برآمدند و با ایجاد رعب و وحشت در میان بازاریان و مردم موفق به این امر شدند. در چنین روزگاری عده ای زنان مسلح و با چادر نماز که گوشه های آن را به کمر بسته بودند در بازار ظاهر شده، دست به اسلحه برده و بازار را مجدداً بستند (طاهر زاده بهزاد، ۱۳۷۴، ص ۱۱۶؛ رجبی، ۱۳۷۴، ص ۱۱۶) رهبری این زنان نیز به عهده زینب پاشا معروف به «بی بی شاه زینب» بود. دلاوری های وی در زمان قاجار محدود به جنبش تنباکو نیست. نام زینب پاشا در ادبیات شفاهی این سرزمین سمبل یک زن رشید می باشد. یکی دیگر از اقدامات زنان تبریز در جنبش تنباکو به هنگام ورود آقا علی آشتیانی ملقب به امین حضور در تبریز بود که ناصرالدین شاه وی را برای آرام کردن اوضاع به همراه هدایایی برای جلب توجه مجتهدان و علماء تبریز به این شهر فرستاده بود. زنان انجمن بزرگی تشکیل دادند و اعلام داشتند که اگر امین حضور وارد تبریز شود او را خواهند کشت (آبادیان، ۱۳۷۶، ص ۹۳) تظاهرات مردم در مخالفت با انعقاد قرارداد رژی در شیراز نیز بسیار گسترده بود جمعیتی حدود ۴ هزار نفر از زنان و مردان این شهر در تلگراف خانه و مرقد شاه چراغ در اعتراض به ورود نماینده رژی به شیراز تجمع کردند. در این تیراندازی چندین نفر از جمله یک زن و دختر بچه ای به ضرب گلوله پلیس شاه کشته شدند (فوران، ۱۳۹۰، ص ۲۵۳). در تهران نیز در تاریخ سوم جمادی الثانی ۱۳۰۹ هـ.ق، مصادف با ایام شهادت حضرت فاطمه (س) وقتی مردم برای حضور در مراسم عزاداری و روضه خوانی آماده می شدند با آگاه شدن از دستور شاه مبنی بر تبعید آشتیانی دسته دسته به سوی خانه ایشان در محله سنگلج حرکت کردند. زنان نیز که برای شرکت در مراسم سوگواری روانه منزل آشتیانی گردیده بودند در طول مسیر خود به بازار سرازیر شدند و دکان های گشوده را بستند (آبادیان، ص ۱۶۰؛ زنجان، بی تا، ص ۱۸۴؛ طهرانی، ۱۳۶۲، ص ۲۶۸) پس از بستن بازار نیز در حرکت بعدیشان سرها را از روی چادر گل گرفتند و با گریه و ناله به سوی ارگ سلطنتی حرکت کردند مردان نیز به دنبال زنان روانه شدند و شرایطی را بوجود آوردند که دولت و حرم سلطنتی را دچار وحشت کرد. پس از بازگشت از ارگ سلطنتی زنان در مسجد شاه تجمع کردند، امام جمعه تهران زین العابدین در حال موعظه مردم برای خاتمه دادن به قیام بود آنان با آگاه شدن از موضوع شروع به فریاد و فغان کردند و امام جمعه را با وضع فجیعی از منبر به زیر آوردند (زنجان، ص ۱۸۸؛ کربلایی، ۱۳۶۱، ص ۱۱۳) از دیگر اقدامات زنان به هنگام اجتماع در میدان ارگ می توان به ضرب و شتم عبدالله خان والی اشاره کرد وی که برای رساندن پیام امین السلطان به نزد میرزای آشتیانی رفته بود در راه بازگشت بواسطه هیاهوی زنان به آنان پرخاش کرد که مورد حمله آنان واقع شد (نجفی، جعفریان، ۱۳۷۸، ص ۷۴؛ بخشایشی، ۱۳۵۸، ص ۴۷) زنان در مسجد شاه خطاب به امام جمعه اعلام داشتند که اگر مردان ما مانند زنان باید در خانه بنشینند، ما زنان جامعه عمل

پوشیده به میدان مبارزه برای حق از دست رفته خود جانبازی خواهیم کرد (قدسی، ۱۳۴۲، ج ۱، ص ۴۵) همزمان با حرام اعلام شدن توتون و تنباکو از سوی میرزای شیرازی زنان دربار ناصرالدین شاه نیز همگام با مردم در این قیام شرکت کردند و از استعمال توتون و تنباکو و تهیه آن برای شاه خودداری کردند، این زنان در اقدامی بی سابقه تمام قلیانهای موجود در دربار را جمع آوری کرده و شکستند. آنها برای آگاه نمودن شاه از این امر شکسته قلیان های تمام حرمسراها را در پیشگاه عمارت مخصوص شاه جمع کرده و یکباره به آتش کشیدند (تیموری، ۱۳۶۱، ص ۹؛ زنجانی، ص ۱۰۲) شواهدی نیز حاکی از حضور زنان در جنبش مردم مشهد بر علیه انعقاد قرارداد رژی می باشد که به نشانه اعتراض در مسجد گوهرشاد اجتماع کرده بودند. روحانیون و علمایی چون واعظ سبزواری، میرزا عبدالرحمن مدرس و سید محمد کلاتی و گروهی از طلاب و نیز دسته ای از زنان نیز به مردم پیوستند (آژند، ۱۳۶۷، ص ۱۰۸) تظاهرات مردم مشهد با تهدید شاه به سرکوب مردم مدت زیادی طول نکشید. این قیام منحصر به شهرهای بزرگ ایران نبود بلکه سایر ولایات و مردم روستاها نیز به آن پیوستند. تمام مردم از زن و مرد و پادیه نشین و ایلات و عشایر دست به تحریم تنباکو زدند و همه روزه تلگرافات تهدید آمیز به تهران مخابره می شد (قدسی ۱۳۴۲، ص ۴۳) سرانجام جنبش تنباکو به رهبری روحانیت و علما و با استقامت و پایداری مردم به نتیجه رسید و با الغای قرارداد رژی و اعلان حلیت دخانیات از سوی میرزای شیرازی در ۲۵ جمادی الثانی ۱۳۰۹ هـ ق مبارزات مردم پایان یافت (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۵، ص ۹۰۵).

نظریه های موجود در زمینه علل حضور زنان در جنبش تنباکو

در جنبش تنباکو انگیزه های متفاوت، قشرهای مختلف جامعه را بر علیه این امتیاز برانگیخت. نخستین کسانی که برضد این امتیاز برخاستند تجار و بازرگانان بودند که با انعقاد این قرارداد منافع آنان به خطر افتاد. تحکم شرکت رژی به تولید کننده گان و مصرف کننده گان تنباکو از عوامل اصلی بروز اعتراضات بود، همچنین با ورود انبوهی از کارمندان کمپانی رژی به ایران بدست گرفتن امور ترس از بیکاری در میان مردم رواج یافت (کدی، ۱۳۵۹، ص ۸۱؛ الگار، بی تا، ص ۲۹۰) در کتاب سده تحریم تنباکو تعداد این کارمندان ۴۰۰ هزار نفر ذکر شده است (نجفی، جعفریان، ۱۳۷۳، ص ۱۹۷) روحانیت، که در این دوره به واسطه نفوذی که در میان مردم و دولت قاجار داشت و به صورت ناجی مردم در برابر ظلم و ستم کارگزاران حکومت در آمده بود، ابتکار عمل و رهبری جنبش را به دست گرفت. علاوه بر عوامل ذکر شده آنچه روحانیت را به در دست گرفتن رهبری این جنبش واداشت ترس از رواج آداب و رسوم بیگانه بواسطه تماس اروپائیان با افراد جامعه، تبلیغ دین مسیح توسط مبلغین آنها و تسلط یافتن بیگانگان بر امور اقتصادی کشور بود. مورخین و محققین درباره انگیزه های قیام نظرات متفاوتی ارائه کرده اند. برخی انگیزه های اصلی قیام را اقتصادی و سیاسی محض می دانند و عنوان می کنند که اعتراض به امتیاز تنباکو ۵ ماه پیش از فتوای میرزای شیرازی توسط صنف کاسب صورت گرفت (آدمیت، بی تا، ص ۳۵) برخی نیز آن را قیامی مذهبی به رهبری روحانیت می دانند. اما درباره علل حضور زنان در جنبش تنباکو اکثر محققین بر این باورند که سنت و ایمان مذهبی آنها را لرزاند و به تظاهرات و اعتراض وادارشان کرد (آژند ۱۳۶۷، ص ۱۶۳) این نظریه بر گرفته از این امر است که فعالترین بعد حضور زنان در جامعه شرکت

در مراسم مذهبی، عزاداری و روضه خوانی بوده است و سیر تحولات فکری زنان بر طبق این نظریه پیوند نزدیکی با مذهب دارد. از دیدگاه دولتمردان عصر قاجار نیز که از حضور گسترده زنان در جنبش و بویژه از پیروی زنان حرم از فتوای تحریم تنباکو در شگفت بودند عامل مذهب و ایمان، انگیزه این مشارکت بوده است. ناصرالدین شاه پس از آگاهی از اقدام زنان حرم در شکستن قلیانها این جمله را تکرار می کرده است: «ایمان و عقیده است که زنهایی که حاضر بودند برای خوشی من جانشان را فدا کنند امروز یک سیگار را از من دریغ می کنند» (قدسی ۱۳۴۲، ص ۴۱) به نظر می رسد آنچه در شکل گرفتن این اندیشه در نزد محققین بیشترین اثر را داشته است این جملاتی است که شیخ حسن کربلایی در کتاب خود به نقل از زنان در حین تظاهرات آنان آورده است «ای خدا می خواهند دین ما را ببرند، علمای ما را بیرون کنند تا فردا عقد ما را فرنگیان ببندند، اموات ما را فرنگیان دفن کنند و...» (کربلایی ۱۳۶۱، ص ۱۱۲).

نتیجه گیری

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در عصر ناصرالدین شاه بخاطر مشکلات اقتصادی ناشی از جنگ های ایران و روسیه، بی کفایتی شاه و درباریان در حل این مشکلات، و همچنین ضعف دولت در برابر کشورهای بیگانه و واگذاری امتیازات بسیار به آنها آشفته بود و مردم نیز از وضع بوجود آمده در کشور ناراضی بودند، در اواخر حکومت ناصرالدین شاه دولت قاجار اقدام به انعقاد قرارداد توتون و تنباکو با تالبوت نمود که بر اساس آن انحصار خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران در داخل و خارج از کشور را به مدت ۵۰ سال به وی واگذار نمود. زندگی بسیاری از مردم از طریق خرید و فروش این محصول اداره می شد، بنابراین مغایرت این قرارداد با منافع آنها ترس از بیکاری و ضررهای مالی بر نارضایی عامه مردم از دولت دامن زد.

قیام مردم در اعتراض به انعقاد این امتیاز اقتصادی که با انگیزه های متفاوت صورت گرفت در تاریخ ایران به نام جنبش تنباکو مشهور است. درباره علل حضور فعال زنان در جنبش تنباکو که در شهرهای مرکز این جنبش یعنی تبریز، تهران و شیراز روی داد و باعث شگفتی دولتمردان آن زمان گردید نظر اکثر محققین بر این است که آنچه زمینه ساز حضور زنان در جنبش تنباکو است دل بستگی آنان به مذهب و سنت ها و پیروی از فتوای جهاد مراجع تقلید در تحریم تنباکو است، گروهی نیز معتقدند این اقدام زنان از روی آگاهی نبوده و آن را دنباله روی آنان از مردان دانسته اند. انگیزه زنان از مشارکت پایاپای آنها با مردان در جنبش پس از بررسی اوضاع اجتماعی زنان و آگاهی از فعالیت های اجتماعی و اقتصادی و سیاسی آنها در زمان جنبش و پیش از آن وجود مشکلات حاد اقتصادی می باشد و مهمترین علل حضور زنان در جامعه یعنی شرکت در مساجد، مراسم های مذهبی و خرید مایحتاج خانواده از بازار سبب آگاهی آنان از اوضاع سیاسی و مشکلات اقتصادی جامعه گردیده است چنانکه نخستین اقدام زنان در شهرهای تبریز و تهران در زمان وقوع جنبش بستن بازارهای این شهرها بوده است و از دیگر اقدامات زنان در تهران به هنگام حضور در مسجد شاه این بود که پس از آگاهی از موضوع سخنرانی امام جمعه را از منبر به زیر آوردند. بعضی از منابع دوره قاجار بویژه کتاب قرارداد رژی ۱۸۹۰م نوشته کربلایی از

پیشگامی زنان در جنبش تنباکو سخن گفته اند. در پایان می توان به جرأت گفت که زنان قاجار همواره در مبارزه علیه مشکلات اقتصادی پیشگام بوده اند و به دلیل علائق و تربیت مذهبی با حضور پررنگ در این جنبش و پیروی از حکم تحریم تنباکو زمینه تقویت و پیروزی آنرا فراهم آوردند. جنبش تنباکو بارهبری روحانیت که نقشی مهم در مسائل شرعی و عرفی جامعه عصر قاجار داشت به اوج خود رسید و زمینه را برای حضور آگاهانه زنان در وقایع مشروطه و تلاش برای احقاق ابتدایی ترین حقوق مدنی ایشان در سالهای بعد فراهم نمود.

منابع

- آبادیان، حسین (۱۳۷۶) اندیشه دینی و نهضت ضد رژی در ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران
- آدمیت، فریدون (بی تا) ایدئولوژی نهضت مشروطیت در ایران، انتشارات پیام، بی جا، ج ۱
- آزاد، حسن (۱۳۶۲) پشت پرده های حرمسرا، انتشارات انزلی، بی جا
- آزاد، یعقوب (۱۳۶۷) قیام تنباکو، انتشارات کتابهای شکوفه، تهران
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۴۵) روزنامه ی خاطرات، به کوشش ایرج افشار، تهران
- الگار، حامد (بی تا) دین و دولت در ایران (نقش علماء در دوره قاجار)، ترجمه ابوالقاسم سری، انتشارات توس تهران
- بخشایشی، عقیقی (۱۳۵۸) یکصد سال مبارزه روحانیت مترقی، انتشارات دفتر نشر نوید اسلام، قم، ۱۳۵۸، ج ۱
- بروگش، هاینریش (۱۳۶۷) سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه مهندس کردیجه، انتشارات اطلاعات، بی جا، ج ۱
- تیموری، ابراهیم (۱۳۶۱) تحریم تنباکو یا اولین مقاومت منفی در ایران، انتشارات کتابهای جیبی، بی جا
- جوادی، حسن و دیگران (گردآورنده) (۱۳۷۶) رویارویی زن و مرد در عصر قاجار (دو مقاله رساله ی تأدیب نسوان و معایب الرجال)، کانون پژوهش تاریخ زنان ایران و شرکت جهان، بی جا
- دلریش، بشری (۱۳۷۶) زن در دوره قاجار، زیر نظر دفتر تحقیقات و پژوهش (سازمان تبلیغات اسلامی)، بی جا
- زنجانی، محمد (بی تا) تحریم تنباکو، انتشارات انزلی، بی جا
- رجبی، محمد حسن (۱۳۷۴) مشاهیر و زنان پارسی گوی از آغاز تا مشروطه، انتشارات سروش، تهران
- سرناء، کارلا (۱۳۶۳) مردم و دیدنیهای ایران، ترجمه غلامرضا سمیعی، نشر نو، تهران، ۱۳۶۳
- سرداری نیا، صمد (۱۳۷۷) تبریز در نهضت تنباکو، انتشارات آشینا، بی جا
- طاهر زاده بهزاد، کریم (۱۳۹۰) قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت، اقبال، تهران

- طهرانی، شیخ آقا بزرگ (۱۳۶۲) میرزای شیرازی، ترجمه اداره پژوهش و نگارش، ناشر وزارت ارشاد اسلامی، بی جا
- فوران، جان (۱۳۶۱) مقاومت شکننده یا تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه احمد تدین، خدمات فرهنگی رسا، تهران
- قدسی، اعظام (۱۳۴۲) خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله ایران، بی نا، بی جا، ج ۱
- کدی، نیکی. ر. (۱۳۵۹) تحریم تنباکو در ایران، ترجمه ی شاهرخ قائم مقامی، شرکت سهامی کتاب های جیبی، تهران
- کربلایی، شیخ حسن (۱۳۶۱) قرارداد رژی ۱۸۹۰ م یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ۱۳۰۹ هـ.ق، انتشارات مبارزان، تهران
- معتصد، خسرو؛ کسروی، نیلوفر (۱۳۷۹) سیاست و حرمسرا، علمی، تهران
- نجفی، موسی، جعفریان، رسول (۱۳۷۸) تعامل سیاست و دیانت در ایران، ناشر مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر، تهران

Archive of SID